

МАСТАЦКАЕ “НАБЛІЖЭННЕ” ДА ЖУДАСНАЙ РЭЧАІСНАСЦІ ВАЙНЫ НА МАТЭРЫЯЛЕ ПАЭЗІІ І ПРОЗЫ ЗМІТРАКА БЯДУЛІ

УДК 821. 111

У артыкуле разглядаюцца паэтычныя і празаічныя творы З. Бядулі, прысвечаныя падзеям Першай сусветнай вайны. Характарызуюцца асноўныя матывы, што вызначаюць вершаваную спадчыну мастака слова (*вайна-праца, вайна-ігрышча, дзікая гульня, дзіўнае вяселле*). Аналізуюцца тыпалагічныя сыходжанні твораў аўтара з плёнам айчынных і замежных пісьменнікаў на тую ж тэматыку. Асобнае месца адведзена разгляду аповесці “Набліжэнне”, што атаясамліваецца з матывам “даследавання” вайны персанажам-цывільным, які, паміж іншым, спазнае таямніцы судачынення *свайго і чужога*. Адзначаецца негатыўнае стаўленне З. Бядулі да ўсіх разбуральных праяў татальнага канфлікту.

Ключавыя словы: *Першая сусветная вайна, беларуская ваенная проза і паэзія, параўнальна-гістарычнае літаратуразнаўства, вайна-праца.*

The article is about Z. Biadulya's poetic and prosaic works devoted to the First World War events. The main motives which characterize his poetic heritage are pointed out. They are the war as a *sort of work, wild game, fest, strange wedding*. Some typological connections in the works of the author and some other native and foreign writers are analyzed. Special attention is devoted to the story “Drawing Near” which is associated with the motif of war “investigation” by the civilian. This sort of character gets to know the miracles of the connection of such categories as *ours* and *theirs*. Z. Biadulya's negative attitude to the destructive effect of the total conflict is pointed out.

Інтэнсіўнае мастацкае асэнсаванне Першай сусветнай вайны Змітраком Бядулем ішло ў некалькіх канцэптуальных кірунках. Аўтар стварыў запамінальную нізку вершаў, што мелі выразную антымільтарысцкую скіраванасць. Пафас адмаўлення забойства і татальнага вынішчэння ўвасоблены ў вершах: “Мяцежнік” (1914), “Ад крыві чырвонай” (1914), “Не мы...” (1914), “І будзе на палях трывожная работа” (1914), “Браты” (1914), “Арліхі” (1914), “І сотнямі тысяч” (1915), “Юда жэніцца” (1915), “То не хаты, а курганы...” (1916), “Шатан смерці” (1917), “Сухавей” (1917), “Ты слязамі і крыжамі...” (1917), “У зімовую ноч” (1917), “Вайна” (1918). Негатыўнае стаўленне да вайны знайшло адлюстраванне ў аповяданнях “Туга старога Міхайлы” (1915), “На Сёмуху” (1915), “З дарогі” (1915) і аповесці “Набліжэнне”, якая ўпершыню выйшла ў 1934 г. Кніга вытрымала яшчэ адно перавыданне (1936) і з таго часу больш не друкавалася.

Заўважым, што літаратурна-мастацкія здабыткі аўтара разгледжаны ў шэрагу грунтоўных навуковых прац: доктарскай дысертацыі “Станаўленне беларускага гісторыка-функцыянальнага літаратуразнаўства і творчасць Змітрака Бядулі 20 – 30-х гадоў” [1] З. Мельнікавай, манаграфіяў “Пошукі і здзяйсненні: Творчасць Змітрака Бядулі” [2] В. Каваленкі, “Змітрок Бядуля” [3] І. Навуменкі і «“На горне душы...”: Творчасць З. Бядулі і беларуская літаратура першай трэці XX ст.» [4] З. Мельнікавай, кандыдацкіх дысертацыях “Змітрок Бядуля і фальклор” [5] С. Гурвіч, “Змітрок Бядуля і беларускі мадэрнізм першай трэці XX ст.” [6] І. Кульбянкавай, артыкулах “Будзь сам сабою, беларус...” [7] У. Казберука, “Стылёвыя прыярытэты ў прозе Змітрака Бядулі (1886 – 1941)” [8] Л. Сіньковай і інш. Корпус твораў, тэматычна звязаных з Першай сусвет-

най, традыцыйна разглядаецца ў іншых, не менш значных ракурсах, але паўнаватасна разважаць пра навуковае асэнсаванне пісьменніцкай канцэпцыі ўвасаблення вайны пакуль што рана.

Творы З. Бядулі на згаданую тэматыку маюць выразную аўтабіяграфічную аснову. Мастак слова быў вымушаны пакінуць Вільню, якой пагражала акупацыя. У 1915 г. ён вярнуўся ў родны Пасадзец (мястэчка на Лагойшчыне), літаральна праз некалькі месяцаў выехаў у Мінск, займаўся справамі Беларускага таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны. Праца ў гэтай арганізацыі ўзбагаціла веды пісьменніка пра ліхалецце. Слухаючы аповеды іншых, ён знаходзіў прота-сужэты будучых кніг.

Паэтычная спадчына З. Бядулі, прысвечаная падзеям 1914 – 1918 гг., адметная спалучэннем уласна аўтарскіх напрацовак і арыгінальна перасэнсаваных вобразаў і матываў, характэрных для мастакоў слова розных краін. Творца асацыяваў вайну з “*трывожнай работай*” на гонях, палях і шнурах [9, с. 87]. Ён праводзіў паралелі паміж рэгулярнымі баявымі дзеяннямі і земляробчым цыклам. Узнікаў сюррэалістычны малюнак новай рэчаіснасці, у якой усё, што раней сцвярджала жыццё, спараджала смерць і пакуты:

*Давай зямлю араць гранатамі тым часам,
А тысячамі куль пасля баранаваць,
Гнаць крывёй людской і дымным цёплым мясам,
Штыхамі растрасаць* [9, с. 87].

Бядулева паэтычная канцэпцыя выклікае асацыяцыі з помнікам агульнаславянскага пісьменства “Словам пра паход Ігаравы”: невядомы аўтар шмат стагоддзяў таму параўнаў бітву на Нямізе з малацьбой. У беларускай ваеннай прозе 1920-х гг. падобныя ідэі ўзнікалі, напрыклад, на старонках

апавяданняў і дакументальна-мастацкай кнігі “На імперыялістычнай вайне” (1926) М. Гарэцкага.

Змітрок Бядуля прыпадабняў сусветную бойню не толькі да працы, але і да жудаснага балю, крывавай забавы (“Не мы...”), ігрышча, дзікай гульні (“Вайна”), вяселля, пякельнага карагода (“Юда жэніцца”). Мастак слова заўважаў, што часам Першая сусветная відовішчнасцю, бязладдзем, дзівоснымі супадзеннямі, экстазам на мяжы з істэрыкай натуральна судакраналася з гульні, тэатральнай дзеяй, кірмашовымі забавамі. Але ўвасабленне баявых дзеянняў як “*fair play*” ці свята было выключнай прэрагатывай прапагандысцкай літаратуры. Яе пафас не адпавядаў задумам паэта, які меў на мэце выказаць стаўленне да забойства і вынішчэння звычайнай асобы: “...*Не хочам вайны. За што беднаму чалавеку вайну ваяваць? За што бедных людзей забіваць?*” [10, с. 146].

Дэструктыўныя праявы ўзброенага канфлікту (бамбардзіроўка, артабстрэл, газавая атака) прыпадабняліся да метэаралагічных з’яў, што неслі дыскамфорт і небяспеку. Так, у вершах “Ад крыві чырвонай” і “Вайна” чытаем пра “*алавяны град*” [11, с. 85] і “*буйны град з жалеза*” [12, с. 86]. На наш погляд, вобраз карэлюе са “сталёвымі навальніцамі”, вынесенымі Э. Юнгерам у назву “*In Stahlgewittern*” (1920), і назіраннямі Э. Бландэна, які параўнаў артабстрэл з равучымі сталёвымі хвалямі Амазонкі, што выйшла з берагоў (“*a flooded Amazon of steel flowed roaring*” [13, р. 220]). Чыннікі жывой і нежывой прыроды неаднаразова паўстаюць у творах беларускага мастака слова. Напрыклад, у вершы “Арліхі” згадваецца дзівосны двубой несувиммерных істот: самалёт-арліх і зенітных гармат-кракадзілаў.

Празаічная спадчына З. Бядулі арганічна спалучыла ў сабе і адлюстраванне асобных падзей на фронце, і аповед пра жыццё ў тыле (перш за ўсё ў беларускай вёсцы ці мястэчку). У большасці выпадкаў пісьменнік аддаваў перавагу развагам пра сціплае быццё цывільнага, які паступова не па сваёй волі трапляў у ваенную віхуру. Персанаж неабавязкова набываў вопыт ідэнтычны салдацкаму, але яго назіранні давалі змрочных колераў у малюнак таго часу.

Апавяданне “Тута старога Міхайлы” вылучаецца манерай апаведу: пісьменнік выкарыстаў прыём стылізацыі, звярнуўся да такіх фальклорных жанраў, як казка і плач. Гора старога бацькі пададзена і ў прыватным, і ў агульначалавечым рэчышчах. Першапачатковыя накіды рабіліся ў 1915 г., але напрыканцы 1920-х гг. З. Бядуля значна скарэктаваў створанае ў адпаведнасці з надзённай грамадска-палітычнай сітуацыяй. Ён літаральна перапісаў сцэну пратэсту галоўнага героя супраць “*цара-бацюшкі*”, які вымусіў “*усіх здаровых і здатных пайсці на вайну*” [10, с. 145].

Стары Міхайла паўставаў як прарок, што ў перадсмяротным сне прадбачыў падзеі рэвалюцыі.

Невялікі твор – багатая крыніца для параўнальна-супастаўляльных даследаванняў. Па-першае, на ўзроўні прыёмаў паэтыкі: выкарыстанне асобных рыс, характэрных для казкі ці прытчы, з патрэбы адлюстравання падзей вайны, – прыём, што вызначаў творчасць М. Гарэцкага, Э. Хемінгуэя, У. Фолкнера і інш. Па-другое, на канцэптуальна-матыўным узроўні: абраная тэматыка мае выразныя перазовы з апавяданнем “Шэпты” (1917) М. Мялешкі. У абодвух выпадках размова ідзе пра лёс бацькоў, якія страцілі апору ў жыцці. Па-трэцяе, на ўзроўні ідэйна-светапоглядным: бунт асобнага чалавека супраць царызму як безасабовай сілы, што забівае родных, – нярэдка з’ява на старонках кніг, якія выйшлі з друку ў 1920 – 1930-я гг. Сам З. Бядуля звярнуўся да гэтай тэмы ў аповесці “Набліжэнне”: салдатка Гануля “*тварыла... жаласлівыя песні пра забітага мужа-саколіка, пра косці і дождж, пра маці зямельку сырую, пра сонейка і зязюльку над адзінокай магілай*” [14, с. 31]. Пакора саступіла месца выбуху эмоцый, і жанчына кляла цара, бо ён увадзіў самы ўплывовы чыннік, што вымусіў мужа пакінуць сям’ю, пайсці на згубу.

Апавяданне “На Сёмуху” вызначаецца выразнай палемічнай скіраванасцю. Аўтар па-мастацку сфармуляваў і выказаў уласную пазіцыю. Фігура апавядальніка выглядала залішняй, калі ўзнікла пільная неабходнасць перасцерагчы і сучаснікаў, і наступныя пакаленні пра тое, што “*непрыхільнасці-нязгоды паміж народамі і нацыямі кіруюць да зверства, да страты чалавечага аблічча, да агульных згуб*” [15, с. 149]. Думка, якая нарадзілася стагоддзе таму, надзённая і сёння.

Аповесць “Набліжэнне” займае асобнае месца ў беларускай літаратуры. У пэўнай ступені гэта звязана з фігурай галоўнага героя – Саламона Левіна. Паказальна, што ён спачатку пазіцыянаваў сябе як своеасаблівага назіральніка-даследчыка чужой вайны і захапляўся сваёй выключнасцю. Ратуючыся з Вільні, якая вось-вось пяройдзе ў рукі ворага, ён адчуваў, што “*роля назіральніка ўзвышае яго, ставіць на н’едэстал маўклівага мудраца*”, які “*многазначна ўсміхаецца, аглядаючы навакольную сумяціцу як спектакль, настайлены для яго, Левіна, уцехі*” [14, с. 4]. Такія думкі нарадзіліся з некалькіх нагод: псеўдакалецтва, наяўнасці белага білета, нацыянальнай прыналежнасці і адукацыі. Недасведчаны ў сутнасці татальнай вайны, персанаж лічыў, што знаходзіўся ў адноснай бяспецы. Ён нават не мог уявіць, што сусветная катастрофа імкліва набліжалася да яго родных Каганцоў, каб парушыць спрадвечны лад жыцця, знішчыць ілюзіі і стэрэатыпы.

Першапачатковая пазіцыя Левіна шмат у чым супадала з адносінамі да вайны Мацея Мыш-

кі [галоўнага героя-апавядальніка рамана “Віленскія камунары” (1931 – 1932) М. Гарэцкага]. Мышка спадзяваўся, што ваеннае ліхалецце нейкім паўмістычным чынам абміне яго ці нават станоўча адаб’ецца на яго лёсе. Адной выпадкова пабачанай бамбардзіроўкі было дастаткова, каб ён “наддаў ходу і як пайшоў, як пайшоў – яшчэ да вечара падыходзіў к Вільні...” [16, с. 207]. Абодва персанажы памылкова вырашылі, што эскапізм – надзейная тактыка процідзеяння навалі. Праз іх падкрэслівалі, што застацца ў баку ад сусветнай вайны было немагчыма. Кожны спазнаваў уласную мізэрнасць, праходзіў выпрабаванне жахам, голадам, хваробамі.

Праблематыка, закранутая беларускімі пісьменнікамі, тыпалагічна падобная да назіранняў замежных мастакоў слова: у прыватнасці Э. Хемінгуэя. Галоўны герой рамана “Бывай, зброя!” (1929) вылучаўся спецыфічным статусам. “Танаровы лейтэнант”, што добраахвотна служыў у італьянскіх войсках, быў таксама падобны да назіральніка, які дыстанцаваўся ад аб’екта аналізу. Калі ж ваенны падзеі пачалі пагражаць ганарліваму “навукоўцу”, ён абраў адзінае, на яго погляд, выйсце: збегчы ад вайны, заключыўшы марны “сепаратны мір”. Паводле С. Блюфарба, матыў уцёкаў паўнаватасна выявіўся ў амерыканскай літаратуры яшчэ ў часы М. Твэна і характарызаваў спецыфіку нацыянальнага менталітэту [17].

У творах З. Бядулі персанажы-салдаты і цывільныя “вывучалі” праявы вайны кантактным чынам. Маюцца на ўвазе не толькі франтавы побыт і існаванне чалавека падчас актыўнай фазы баявых дзеянняў, але і прастора шпітэля, тыл, акупаваная тэрыторыя і нават фартыфікацыйныя збудаванні ці месцы папярэдніх баёў, якія рабіліся “чужымі” практычна адразу пасля заканчэння вайсковай аперацыі.

Паводле аўтара, “даследаванне” вайны героем-цывільным у некаторых выпадках пачалося з гіпотэзы пра “*рамантычную паву-купаву*” [14, с. 121]. Меліся на ўвазе прыгоды, надзвычайныя падзеі, магчымасць здзейсніць падзвіг, адчуць асалоду перамогі ў экстрэмальнай сітуацыі, пабачыць паразу ворага. Абвергнуць ідэю маглі толькі асобныя факты, якія паступова ўводзіліся ў апавядальную канву: лісты шарагоўцаў з фронту ці лазарэта, поўныя драматызму апаведы бежанцаў, дэзерціраў і інвалідаў, прымусовая дапамога вайскоўцам у блізкім тыле. Новыя аспекты быцця актуалізаваліся, калі цывільны сутыкаўся з праявамі гвалтоўнай смерці, што прыходзіла ад рэчаў, якія ён бачыў упершыню, не ведаючы іх сапраўднай вартасці. Паказальным у аповесці “Набліжэнне” падаецца эпізод з нямецкім аэрапланам: “*У паветры грукоча, свішча, войкае і лопаецца. У гулкіх грывотах дрыжыць зямля. У авечым блянні па-*

даюць людзі, і слупы пылу з зямлёй змешваюць усё ў адну кашу. Яшчэ і яшчэ раз тое самае. Павольна надыходзіць цішыня, і ўжо з цішыні вырываюцца крыкі і стогны людзей і востры віскат коней... У лужы крывы ляжыць адзін з каганецкіх хланцоў з разарваным жывотам і раненай галавой...” [14, с. 85]. Атрыманы вопыт больш не дазваляў наіўна лічыць вайну “*феерычным садом*” [14, с. 7], аднак ён быў недастатковым, каб ацаніць сутнасць навалы. Далейшы працэс назапашвання ведаў ішоў у адпаведнасці з абсурднай логікай Першай сусветнай: дзейныя асобы сутыкнуліся з жорсткасцю і *сваіх* (казакоў), і *чужых* (акупантаў-немцаў), адчулі патэнцыял зброі масавага знішчэння, сталі бежанцамі.

Змітрок Бядуля сведчыў, што значным момантам у вывучэнні ваеннай рэчаіснасці было знаёмства з ворагам. Пагардлівае стаўленне акупантаў да мясцовага насельніцтва мала дзівіла жыхароў Каганцоў, што прызвычаліся да падобных адносін, жывучы на перыферыі вялізнай імперыі. Значна большы водгук выклікаў славыты нямецкі “*Ordnung*”: “*У іх такі орднунг, што нават запісваюць, ад каго, што і колькі ўзята, – і выдаюць квіткі на атрыманне грошай...* Орднунг даходзіць аж да печы каганецкіх гаспадынь” [14, с. 166]. Самым запамінальным момантам узаемазнаёмства была трагікамічная сцэна марадзёрства (“*даследавання гародаў*”, паводле пісьменніка): “*Моршчацца салдаты і смяюцца на дзівосны ўраджай. Моршчацца каганецкія і плачуць на дзівосныя дзеі кайзераўцаў...* І вось у кайзераўцаў расчараванне: *нейкая прадзедаўская старызна...* Мядзяныя глянкі, зашмальцованыя падушкі, шабасовыя падсвечнікі, алавяныя лыжкі, самавары, дзе-ні-дзе швейныя машыны” [14, с. 170]. Сутыкненне дзвюх розных культур выклікала адчуванне кагнітыўнага дысанансу. Адзіным персанажам, хто выйграў у дадзенай сітуацыі, быў нямецкі афіцэр, зацікаўлены ў этнаграфічных і археалагічных даследах. Менавіта ён за кароткі тэрмін назапасіў досыць экспанатаў.

Беларускі прэзаік падкрэсліваў, што падзеі вайны імкліва змянялі адна адну. Мінулае да жніўня 1914 г. здалася дагістарычным часам, а характарызаваць які было складана. Дзейныя асобы адчувалі адносную павязь з папярэднімі момантамі асабістай гісторыі, калі знаходзілі пэўныя рэчы, траплялі ў знаёмыя месцы, што выклікалі асацыяцыі. У дадзеным выпадку айтчынны пісьменнік працаваў над той самай тэмай, якая хвалявала мастакоў слова з іншых краін: Э. Бландэна, Р. Олдынтана, Э. М. Рэмарка, Э. Хемінгуэя і інш.

Дзеянні і памкненні персанажаў дэгераізаваліся, апалогія духоўнай і фізічнай моцы здавалася нонсэнсам. На старонках твораў паўставалі “маленькія людзі”, якія пакутавалі ад уласных комп-

лексаў ці фобій, што абвастраліся ва ўмовах вайны. Паказальным падаецца эпізод “выратавання” Левіна ад службы. Саламон з прыкрасцю згадваў, як “*колькі год таму назад яго ледзь не асляпілі перад прызывам, калі месчачковы фельчар рабіў яму штучнае бяльмо на правым воку*” [14, с. 32]. Пазней высветлілася, што мудрагелістая схема не дапамагла збегчы ад вайны і пакут. Падчас казацкага пагрому Левіну здалася, што лепей ён пачуваў бы сябе на перадавой, дзе яго магла напаткаць выпадковая (таму лёгка) смерць, якая на той момант успрымалася як выратаванне. Персанаж сведчыў: “*Леши на фронце ў акопах, пад кулямі, чымся перажываць такі подлы нечалавечы страх і паніжэнне. Як тую мыш, цябе затопчуць розныя вось такія. А як жа ты будзеш бараніцца?*” [14, с. 191].

Эпізод казацкага пагрому ў Каганцах запамінальны натуралістычнымі дэталямі, што шакуюць чытача і сэння. Празайкі імкнуўся распавесці пра звыродны механізм, калі свой перараджаўся ў чужога. Апошнія ілюзіі разбураліся, бо небяспека ішла не толькі ад рук ворага, але і ад суграмадзян з Расійскай імперыі. Аўтар закрэпіў табуяваную ў інтэрнацыянальным савецкім грамадстве тэму.

Варта адзначыць, што псеўдакалецтва на Першай сусветнай – нязбыўная мара некаторых персанажаў. Напрыклад, ва ўрывках з запісак “На імперыялістычнай вайне” М. Гарэцкага (Полымя, 1925, № 2) згадваецца гісторыя пра батарэйца Борухава, лёс якога кардынальна адрозніваўся ад досведу Левіна. Бедныя бацькі не змаглі забяспечыць яго белым білетам, таму ён зведаў франтавую рэальнасць знутры і імкнуўся ў тыл [18, с. 71 – 72]. Будучыня гэтага эпізадычнага персанажа невядомая, таму застаецца толькі здагадацца, якія расчараванні напаткалі б яго ў выпадку, калі згаданая мара спраўдзілася б.

Фінал аповесці З. Бядуля пакінуў адкрытым. Цікава, што такая магчымасць “запраграмаваная” назвай твора: да Каганцоў набліжалася не толькі вайна, але і рэвалюцыя, гады сацыялістычнага будаўніцтва. Нягледзячы на тое, што персанажы спадзяваліся на выратаванне, лепшую будучыню, надыходнае міжволі асацыявалася з мадыфікацыяй усё той жа “*навы-купавы*”, якая паспела прынесці столькі гора.

Беларуская літаратура пра Першую сусветную вайну, што нарадзілася ў 20 – 30-я гг. мінулага стагоддзя, уяўляе тэматычна разгалінаваную сістэму, якая паступова трапляе ў поле зроку сучасных айчынных навукоўцаў. Спадчына Змітрака Бядулі пра Першую сусветную вайну – значны аб’ект даследавання, бо мастак слова паспрабаваў сілы ў розных жанрах: верш, апавяданне, аповесць. Кнігі аўтара прасякнуты пафасам адмаўлення вайны – звыроднай прая-

вы цывілізацыі. Письменнік закрэпіў самыя базавыя пытанні: напрыклад працэс ператварэння *свайго ў чужога* (апавесць “Набліжэнне”), вынішчэнне чалавечнасці. Мастацкія здабыткі Змітрака Бядулі спалучаюцца з адсылкамі да беларускай батальнай традыцыі і тыпалагічнымі сыходжаньнямі з творамі замежных аўтараў.

Спіс літаратуры

1. Мельнікава, З. Станаўленне беларускага гісторыка-функцыянальнага літаратуразнаўства і творчасць Змітрака Бядулі 20 – 30-х гадоў: аўтарэф. дыс. ... д-ра філал. навук: 10.01.01; 10.01.08 / З. Мельнікава; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літ. імя Янкі Купалы. – Мінск, 2004. – 43 с.
2. Каваленка, В. Пошукі і здзяйсненні: Творчасць Змітрака Бядулі / В. Каваленка. – Мінск: Дзяржвыд. БССР, 1963. – 212 с.
3. Навуменка, І. Змітрок Бядуля / І. Навуменка. – Мінск: Беларус. навука, 2004. – 226 с.
4. Мельнікава, З. “На горне душы...” : Творчасць З. Бядулі і беларуская літаратура першай трэці ХХ ст. / З. Мельнікава. – Брэст: БрДУ, 2001. – 222 с.
5. Гурвич, С. Змітрок Бядуля і фольклор: авторэф. дыс. ... канд. філал. навук / С. Гурвич; БГУ ім. В. І. Леніна. – Мінск, 1955. – 14 с.
6. Кульбянкова, І. Змітрок Бядуля і беларускі мадэрнізм першай трэці ХХ ст.: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.01.01 / І. Кульбянкова; Брэст. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст, 2001. – 20 с.
7. Казбярук, У. “Будзь сам сабою, беларус...” / У. Казбярук // Выбраныя творы / З. Бядуля; уклад., прадм., камент. У. Казбярука. – Мінск: Белкнігазбор, 2006. – С. 5 – 20.
8. Сінькова, Л. Стылёвыя прыкметы ў прозе Змітрака Бядулі (1886 – 1941) / Л. Сінькова // Жыццём і словам прысягаючы... : да 85-годдзя заслуж. работніка адукацыі Рэсп. Беларусь, д-ра філал. навук, праф. М. Я. Цікоцкага: зб. навук. прац / пад агул. рэд. д-ра філал. навук, праф. В. І. Іўчанкава. – Мінск: Адукацыя і выхаванне, 2007. – С. 242 – 251.
9. Бядуля, З. І будзе на палях трывожная работа... / З. Бядуля // Збор твораў: у 5 т. – Мінск: Маст. літ., 1985. – Т. 1: Вершы і паэмы. – С. 87.
10. Бядуля, З. Туга старога Міхайлы / З. Бядуля // Збор твораў: у 5 т. – Мінск: Маст. літ., 1986. – Т. 2: Вершы ў прозе. Лірычныя імпрэсіі. Апавяданні. – С. 144 – 148.
11. Бядуля, З. Ад крыві чырвонай / З. Бядуля // Збор твораў: у 5 т. – Мінск: Маст. літ., 1985. – Т. 1: Вершы і паэмы. – С. 85.
12. Бядуля, З. Вайна / З. Бядуля // Збор твораў: у 5 т. – Мінск: Маст. літ., 1985. – Т. 1: Вершы і паэмы. – С. 86.
13. Blunden, E. Undertones of War / E. Blunden. – Garden City, New York, Doubleday, Doran & Company, Inc., 1929. – 342 p.
14. Бядуля, З. Набліжэнне: апавесць / З. Бядуля. – Менск: Дзяржвыд. Беларусі, Сектар маст. літ., 1936. – 230 с.
15. Бядуля, З. На Сёмуху / З. Бядуля // Збор твораў: у 5 т. – Мінск: Маст. літ., 1986. – Т. 2: Вершы ў прозе. Лірычныя імпрэсіі. Апавяданні. – С. 148 – 150.
16. Гарэцкі, М. Віленскія камунары / М. Гарэцкі // Збор твораў: у 4 т. – Мінск: Маст. літ., 1985. – Т. 3. – С. 131 – 344.
17. Bluefarb, S. The Escape Motif in the American Novel. Mark Twain to Richard Wright / S. Bluefarb. – Ohio State University Press, 1972. – 173 p.
18. Гарэцкі, М. На імперыялістычнай вайне (З запіскай кніжкі) / М. Гарэцкі // Полымя. – 1925. – № 2. – С. 59 – 75.

Зоя ТРАЦЦЯК,

кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры сусветнай літаратуры і замежных моў
Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта.